

“Ana dili” dərslərində nitq etiketləri üzrə işin təşkili**Vəfa Camal qızı Həsənzadə***Bakı Qızlar Universiteti***E-mail:** v.hesen-zade1996@gmail.com**Rəyçilər:** filol.ü.e.d., prof. İ.B. Kazımov,
p.ü.f.d., dos. P.M. Həsənova**Açar sözlər:** ana dili, nitq etiketi, mədəni nitq etiketi, ünsiyyət, müraciət forması, natiqlik sənəti**Ключевые слова:** родной язык, речевой этикет, культурно-речевой этикет, общение, анкета, ораторское искусство**Key words:** native language, speech etiquette, cultural speech etiquette, communication, application form, oratory

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir.

Yəni bir nəfərə *əda, a gədə* deyərək müraciət etmək özü mədəniyyətsizlik olduğu kimi, bir-biri ilə ünsiyyət yaratmağa mane olur. Müraciət insana göstərilən münasibətdən asılıdır. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi müraciətlər də müxtəlif olur.

İnsanlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları “etiket” adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş, istifadə edilən davranış və nəzakət formalarına da “etiket” deyilir. Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə çox zəngindir. İnsanların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.

Elmi dilçilikdə sözün bir neçə vəzifəsi olduğu göstərilir: a) adlandırma (nominativ); b) ünsiyyət (kommunikativ); v) müraciət (apelyativ).

Müraciət növlərini öz tarixi inkişafına görə belə qruplaşdırmaq olar: a) ailə-qəbilə daxilində müraciətlər; b) xalq dilində müraciətlər, milli dildə müraciətlər.

Ünsiyyətə başlamazdan əvvəl natiq müraciət etiketlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbi müraciət, danışmaq etiketləri haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir:

1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərim; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

2. İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə

əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

3. Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Təşəkkür edirəm; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, məni qane etmir; Bu, ürəyimcə deyil və s.

5. Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışın; İmkən verin fikrimi izah edin; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Təmkinli olun; Bir qədər səbirli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

6. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığımıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

Bəzən daha yaxın ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətlər zamanı müəyyən müraciət formalarından, etiket nümunələrindən də istifadə olunur ki, bu zaman da dilin qayda-qanunlarına əməl edilməsi vacib şərtlərdən sayılmalıdır. Bunlara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Sizi görməyimizə çox şad olduq; Gələnləriniz var olsun və s.

- Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.

- Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Xoş getdiniz; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

- Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kərdərd sizdən uzaq olsun; Allah səni saxlasın və s.

- İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Narahat olmayın; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

- Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Xeyir aparın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərac versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah səni darda qoymasın; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.

- Hal-əhval tutmaq məqamında: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?; Necəsiniz?; Güzəra-

nınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

- Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında: Buyurun, soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazırım; Bu mənim üçün xoşdur; Bu, mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənib sizə deyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənəm; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.

- Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: “Canım qurban”, “baş üstə”, “Göz üstə yerin var”, “qurban olum”, “quzum”, “sonam”, “dilbərim”, “ağrın alım”, “canım qurban”, “başına dönüm” və s.

- Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

- Deyilənlərlə razılaşmaq, mübahisədən imtina etmək məqamında: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

Dilimizdə işlənən süfrə etikətlərinə isə aşağıdakıları aid etmək olar: Süfrə etikətləri: “Bismillah”, “Əlhəmdülillah”, “Bərəkətli olsun”, “Allah bol eləsin”, “Nuş olsun”, “Süfrəniz xeyirliyə açılsın”, “Buyurun”, “Çox sağ olun” və s.

İnsanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas əlamət onun nitqidir. Natiqlik hər adama nəşib olmur. Elmi-ədəbi dilin bütün vahidlərindən istifadə edən iki adamın nitqi bir-birinə oxşamır. Natiqlik xüsusi istedad tələb edir. O ixtisasdan, savaddan, yaşdan, dünyagörüşündən asılı deyil. Bəzən bir adam öz ana dilini və ya danışdığı dili mükəmməl bildiyi üçün hər hansı bir mövzuda savadlı adamdan daha təsirli və gözəl danışır. Natiqlik üçün bir neçə şərt lazımdır: 1. Danışdığı dili mükəmməl bilmək; 2. Dilin fonetik imkanlarından istifadə etmək; 3. Fikrini ifadə etmək üçün sözləri diqqətlə seçmək; 4. Fikri sadə və ya mürəkkəb cümlələrlə bildirmək və s.

İfadə olunan fikirlər nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıqlı olmalıdır. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətnə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışığı tərzini, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərəfli vəzifəsidir.

Məqalənin aktuallığı. İnsanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin toplusundan ibarətdir. Mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Bu anlayışa danışığı mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də aiddir. Məqalə də belə bir vacib mövzuya həsr edildiyindən onu aktual saymaq olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə uyğun işlənən ifadələr, hazır nitq modellərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilməklə, elmi dilçilikdə sözün mövcud olan vəzifələri sadalanır, ünsiyyətə başlamazdan əvvəl natiqlərin müraciət etdiyi əsas etikətlərdən söhbət açılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011.

В.Дж. Гасанзаде

Организация работы по речевому этикету на уроках «Родной язык»

Резюме

Общая культура людей состоит из множества различных компонентов. Одна из важнейших и ведущих составляющих культуры - культура речи. В это понятие входит не только культура речи, но и культура письма. Статья посвящена столь важной теме.

В статье также перечислены выражения, выработанные в соответствии с национальным мышлением, этнографией и традициями нашего народа, особенности готовых речевых моделей, существующие задачи слова в научной лингвистике и основные этикететы, используемые говорящими перед общением.

V.J. Hazanzade

Organization of work on speech etiquette in "Mother tongue" lessons

Summary

The common culture of human beings consists of a set of different components. One of the most important and leading components of culture is the culture of speech. This concept includes not only the culture of speech, but also the culture of writing. The article is dedicated to such an important topic.

The article also lists the expressions developed in accordance with the national thinking, ethnography and traditions of our people, the peculiarities of ready-made speech models, the existing tasks of the word in scientific linguistics, and the main labels used by speakers before communication.

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2020